

tanulmány

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

Az írástudók felelőssége Közép-Európában

Előjáróban hadd vonjam meg töprengéseim szigorú korlátait.¹ Sem szociológus sem politikus, de még politológus sem vagyok, hanem irodalmár, ki inkább tekintti föladatának műalkotások értelmezését, mint eszmék történetének fölvázolását. Ötleim érvényessége éppen ezért korántsem széleskörű, foglalkozásomból adódó elfoglaltságom viszont tagadhatatlanul erős.

A cím több alapföltevést is magában rejthet. Ha elfogadom, hogy a vallásos hit körén túl — vagy innen — nincs magától értetődő igazság, akkor ezek a kiinduló, pontosabban előzetes föltevések is megvizsgálandók. Mivel a címben szereplő három fogalom közül egyik sem tekinthető eleve tisztázottnak, összefüggésük mibenléte voltaképpen csak egyenkénti mérlegelésükkel lehetséges.

A két világháború között Julien Benda *La trahison des clercs* című, 1927-ben megjelent könyve nyomán bontakozott ki vita az írástudók felelősségéről. Több mint félévszázad távlatából egyszerre ítélni lehetjük időszerűnek s elavultnak az osztrák-magyar kiegyezés évében született és 1956-ban meghalt szerző munkáját. Kiinduló állítása könnyen összegezhető: a huszadik században olyan politikai szenvedélyek rabjaivá váltak az írástudók, mint például a „vak hazafiasság”, s így elárulták hivatásukat, nem feleltek meg igazi szerepkörüknek. A példák — az Action Francaise nevű jobboldali mozgalmat irányító Charles Maurras, a duce árnyát előre vetítő Gabriele d'Annunzio vagy a fehér ember történelmi hivatását hangoztató Rudyard Kipling — mai szemmel kissé maradi tájékozottságra engednek következtetni. Noha hiba volna tagadnunk d'Annunzio szecessziós írásmódjának fejlődéstörténeti jelentőségét, Maurras nem mindennapi nyelvi képességét, Kipling rövid történeteinek gazdaságos szerkesztését, humorát, nem könnyen értelmezhető jelképhasználatát, sőt legjobb verseinek jó értelemben vett retorikáját —, a jelenkori közönség e kis mesterek műveinél többre becsüli Proust és Joyce nagy regényeit vagy Ungaretti költészetét, az ő tevékenységükben pedig szinte nyomát sem találni annak a türelmetlen nemzetieskedésnek, amelyet Benda a huszadik század irodalmának fő jellemzőjeként emleget. Az írekért többet tett Joyce, ki élete nagy részét hazájától távol töltötte, és a többi példa is azt sugallja, a nemzetieskedés akár pótcselekvésnek is minősülhet, nagy alkotónak nincs köze hozzá. Sajnos, Európa keletibb felén gyakran előfordul, hogy a közírókat túlbecsülik, olykor az igazán jelentős művészek rovására.

Bármiként is értékeljük utólag a francia szerző munkáját, minden bizonnyal egykori sikerének is köszönhető, hogy az írástudó fogalma bekerült a közgondolkodásba. Benda nem az értelmiséget, nem is a vezető réteget (elitet), hanem azoknak a lényegesen szűkebb körét illette e megjelöléssel, „akiknek tevékenysége lényegénél fogva nem irányul gyakorlati célra, hanem akik a művészetben, a tudományban vagy a metafizikai töprengésben, röviden nem időbeli haszonban keresik örömüket s valamiképp azt mondják: Az én királyságom nem e világból való.”²

Babits Mihály, ki 1928-ban hosszabb tanulmányban foglalkozott Benda könyvével, nyilvánvalóan önigazolást keresett benne. Kapóra jött számára olyan röpirat, mely az értelem védelmét hirdetve a görög-latin ókor elhanyagolását vetette a modern idők szemére, és klasszicizálást sürgetett, mert hanyatlás jeleként értelmezte a primitívnek nevezett kultúra — például a néger művészet — fölfedezését. A francia szerző eszmefuttatása megerősítette a magyar költőnek azt a hitét, hogy a szellemi érték nem történeti lényegű. „A gondolkodó ott kezd méltó lenni e névre, mikor függetlenül magát korától s nem oldódik fel abban.”³

Ha a harmincas évek felől értelmezzük *Az írástudók árulását*, dicsérhetjük előrelátásáért. Nagyobb távlatból viszont már észrevehető, mennyire a korszak politikai helyzetéhez kötöttek a válaszok, amelyeket az általa joggal fölített kérdésekre adott. Miközben a fogalom meghatározásának igénye nélkül azt állította, hogy az elfogulatlanságban rejlik az írástudó felelősségének a záloga, ő maga is az általa hibáztatott magatartást testesítette meg. „A nacionalista írástudó lényegénél fogva német találmány” — hangoztatta,⁴ és bizonyoságként nemcsak Fichtére, de Lessingre és Schlegelre is hivatkozott. Felületességére jellemző, hogy nem árulta el, az említettek milyen megállapításaira, sőt még azt sem, a német romantika első nemzedékéhez tartozott testvérek közül melyikre is gondolt. Nietzsche műveinek roppant hézagosságot tett tanúságot, midőn a *Zarathustra* íróját a pragmatizmus szószólójaként ítélte el,⁵ és hasonlóan hevenyészett ítéletet fogalmazott meg, amikor „nagyon germának” nevezte a szadizmust,⁶ sőt még attól sem riadt vissza, hogy a franciák „erkölcsi fensőbbiségéről” (superiorité morale) értekeztek.⁷ Az értelem egyetemességének tiszteletét tartván az írástudó kötelességének, a történelem s az egyén kultuszát úgy könyvelte el, mint a németek vétkét és az írástudó igazi szerepkörének elárulását, a görög-latin hagyomány kudarcát (la faillite de la pensée grécoromaine).⁸

Benda könyve szemléletesen bizonyíthatja, hogy a nemzeti elfogultság nem kinyilatkozás kérdése, burkolt nacionalizmus is létezik, s a klasszicizmus egyetemességének eszménye történetietlen, amennyiben nem vesz tudomást a romantika örökségéről. *Az írástudók árulásának szerzője* magától értetődőnek tekintette, hogy a szolgálat kötelezettségében rejlik a tollforgató embernek a megkülönböztető tulajdonsága. Nem vett tudomást arról, hogy az általa feltétlen érvényűnek tartott, lényegében vallási, sőt egyházi eredetű követelmény érvényességét némileg korlátozta a kultúra világiasságát hangsúlyozó romantika, mikor kultúra s művészet kettéválásának lehetőségét vetette föl. A kultúra munkása valóban köteles szolgálni, a művészre viszont már nem lehet ugyanezt vonatkoztatnunk, mert a szolgálat kényszerrel tételezhető föl, az öntörvényű művészet pedig kényszerből

mentes szabadságot. A „non serviam” kijelentést eredetileg Lucifernek tulajdonították; az ő bűnét, büszkeségét fejezte ki e két szó. Az isteni teremtetést kétségbe vonó művészek azután az emberi alkotóra vonatkoztatták e tiltakozó kijelentést. Joyce 1904 és 1905 között írt regényére azért célszerű hivatkozni, mert az önéletrajzi főhős azt fogalmazza meg, hogy a kis néphez tartozó írónak különösen fontos ellenállnia a szolgálat kísértésével szemben. A huszadik század elején ugyanis — így érvel az ír szerző — a művész már csakis saját belső igényeivel szemben érezhet felelősséget:

„Nem fogom azt szolgálni, amiben már nem hiszek — akár otthonomnak, akár hazámnak, akár egyházamnak nevezik. A tőlem telhető legnagyobb szabadsággal és teljességgel próbálom majd kifejezni magamat az életnek vagy a művészetnek valamilyen módján, csakis a csönd, a száműzetés és a fortély fegyvereit engedélyezve önmagam védelmére.”⁹

Az idézett szavak nemcsak azt a szabadelvű (liberális) felfogást sugallják, hogy minden más érték az egyéni szabadságból vezethető le, hanem azt is, hogy a közösség szolgálata azért nem érvényes cél a művész számára, mert inkább ösztönöz megtartásra, mint teremtésre. Az írek sorsában a reformkor köztírói, Eötvös József és kortársai a magyarságnak a tükröképét látták, és ír szerzők műveiben is megtalálható a nyoma annak a hiedelemnek, hogy London és Dublin illetve Bécs és Budapest viszonya hasonlít egymáshoz. Az *Ulysses* szerzője úgy gondolta, a nemzet szolgálata nemzetjellem létezését tételezi föl, s a nemzetsorsnak e kövületszerű megtestesülése elsősorban azokra van hatással, akik nem értik meg, hogy a történelem semmire nem tanít, mert mindent magában foglal s ezért bármit lehet igazolni a segítségével. Az önéletrajzi hős, Stephen Dedalus és Leopold Bloom beszélgetésében a nemzetsors összetettségének fölényes ismerője kerül szembe az írástudó nemzeti felelősségérzetének jóindulatú, de fölületes értelmezőjével. Bloom, a műkedvelő — kinek nagyapja egyébként Szombathelyen született — a nemzet megtestesítőjeként tartja számon Stephent, kinek hivatása az irodalom, ő viszont a nemzet napszámosa helyett annak megalkotójaként tekinti magát:

„ — Föltételezi — szólt Stephen elutasító módon, félig nevetve —, hogy azért vagyok fontos, mert a Faubourg Saint-Patrice-hoz, röviden Írországhoz tartozom.

— Még egy lépéssel tovább is mennék — mondta sokat sejtetően Mr. Bloom.

— Én viszont azt tételezem föl — szakította félbe Stephen —, hogy Írország csakis azért fontos, mert hozzám tartozik.

— Mi tartozik? — tudakolta Bloom, kissé előrehajolva, mert úgy hitte, félreértett valamit. — Bocsánat. Sajnos nem hallottam a mondat végét. Mire is célzott?

Stephen érezhető ingerültséggel ismételte meg szavait, és mellőzve az udvariasságot félretolta kávésbögréjét vagy ami bárminek is nevezhető, majd hozzátette:

— Az országon nem változtathatunk. Változtassunk a témán.”¹⁰

A regény, dráma- illetve versíró természetesen vállalkozhat tanításra, de a romantika teret adott az öntörvényű művésznek, akitől már nem várható el ugyanez. Proust és Joyce nem tekintette föladatának az erkölcsi tanítást — ellentétben Maurasszal s Kiplinggel. Magyar példákra is lehet hivatkozni. Lukács György s Németh László egyaránt a szolgálattal azonosította az írástudó felelősségét. Kulcsár

Szabó Ernő joggal mutatott rá kettejük szemléletének hasonlóságaira 1991-ben a *BUKSZ*-ban megjelent tanulmányában, mely a közelmúltban kiadott könyvében is megtalálható.¹¹

E két nagyhatású szerzővel Kosztolányit állítanám szembe, mint olyan művészt, aki lényegében tagadta a tanító célzatot. Amennyiben ő is közép-európai írástudó volt — márpedig hogyan tagadhatnánk, hogy Sárszeg ezt a térséget képviseli két legjobb regényében, a *Pacsirtában* s az *Aranysárkányban* —, akkor el kell fogadnunk, hogy közép-európai írástudó is érezheti úgy, hogy felelőssége a mesteriségével szemben értendő. Babits az ítélkező költő hagyományát igyekezett fönn tartani, Kosztolányi viszont a homo aestheticust szembeállította a homo moralisszal, és aligha lehet kérdéses, hogy *Esti Kornél* megalkotója képviselte a korszerűbb szemléletet. Híressé vált röpirata, az 1929-ben megjelent *Az írástudatlanok árulása* kettejük vitájának részeként is olvasható — föltehetően a cím is Benda könyvére utal. Egy évvel később keletkezett az a nyílt levél, melyet Kosztolányi Antoine Meillet-hez, a kiváló nyelvészhez intézett. Akadémiai székfoglalóban részletesen taglaltam ezt a szöveget,¹² itt csak arra emlékeztetnék, a magyar költőnek a francia tudóssal szemben fölhozott érvei ékesen bizonyítják: a művészet öntörvényűségének elfogadása korántsem szükségszerűen jár együtt annak föltevésével, hogy a kultúra egyetemes nyelvtan, sokkal inkább az ahány nyelv, annyi világ Wilhelm von Humboldt, Sapir, Wittgenstein és Benjamin Lee Whorf hirdette viszonylagosságát sugallja. Másfelől viszont a Collège de France tanárának munkája, az először 1918-ban kiadott *Les langues dans l'Europe nouvelle* Benda könyvéhez hasonlóan politikai röpiratként is olvasható s arra enged következtetni, az írástudó hibát követ el, ha olyan felelősséget vállal, amely nem őrá tartozik. Lukácshoz s Németh Lászlóhoz hasonlóan Meillet is ilyen kísértésnek engedett, amikor nyelvészként politizálásba fogott, és fölöslegesnek ítélt bizonyos európai nyelveket. Könyve egyúttal arra is emlékeztet, hogy a kultúra egyetemességének hangoztatása olykor a kultúrák különféleségével szemben tanúsított értetlenséggel jár együtt. A tizenkilencedik századi angol liberálisok túlnyomó többsége még Wales lakosságával vagy az írekkel szemben sem volt türelmes, Jefferson alacsonyabbrendűnek tartotta a feketéket, az 1789-es francia forradalom pedig töretlenül folytatta a franciaországi kisebbségek erőszakos beolvasztását. Paul Valéry, aki nemcsak nagy költő volt, de a francia nemzetieskedést, sőt általában az egyetemességnek Descartes, Leibniz és a fölvilágosodás némely francia képviselőire is jellemző felfogását is bíráló szemmel nézte, ezért zárta a következő mondattal *Kelet és nyugat* című tanulmányát: „Világos, hogy két nagy ellensége van az emberi nemnek: hagyomány és haladás.”¹³

A romantika örökségének szerves része az a föltevés, hogy az írástudó kétféle tevékenység iránt érdeklődhet: vagy a művészet vagy a kultúra embere. A megkülönböztetés természetesen régebbi előzményre is visszavezethető. A költőről már Sir Philip Sidney azt írta *A költészet védelme* (*An Apology for Poetry*) címen ismertté vált, az 1580-as években készült munkájában, hogy „semmit sem állít, és ezért soha nem hazudik”.¹⁴ A kései tizenharmadik század óta azután egyre jobban elterjedt az a nézet, hogy a művészet jelrendszere az igazságérték fölfüggesztését igényelheti. Az 1933-ban készült *Esti Kornél éneke* is lényegében erre

céloz: „*Ne mondd, te ezt se, azt se, / hamist se és igazt se, / ne mondd, mi fáj tené-
ked, / ne kérj vigaszt se. / Légy mint a fű-fa, élő, / csoda és megcsodáló, / tükör ki-
nem-beszélő, / röpködő, meg-nem-álló.*”

Mivel szemben kell az írástudónak felelősséget éreznie? Elsősorban a szak-
májával szemben, ami író esetében annyit jelent, hogy anyanyelvének a lehe-
tőségeit kell ismernie és kitágítania. Kosztolányi következetesen ezt a választ adta
a kérdésre. Magánemberként másféle felelősséget is érezhet a művész, de ez nem
változtat mesterségbeli rangján. Bármiféle is volt József Attila vagy Pilinszky kap-
csolata a kommunista mozgalommal illetve a római katolikus egyházzal, ennek a
viszonynak a megítélése nem érinti költészetének értékelését. Durva példával
élve, József Attila s a kommunista párt viszonyának semmi köze ahhoz, hogy az
Eszmélet nagy költemény, a *Munkások* viszont talán nem is nevezhető műalkotás-
nak. Akármennyire is becsüljük Zolát Dreyfus érdekében írt röpiratáért, e tény
nem csökkenti művei többségének elavultságát, nem feledtetni, hogy könyvei —
néhány kivételt leszámítva — inkább tanmesék, mint regények, mert nem
teremtette, de használta bennük a nyelvet. Elítélhetem Knut Hamsunt, Ezra
Poundot vagy Louis-Ferdinand Céline-t politikai nézeteiért, de ez nem változtat
azon, hogy a nyelv kiemelkedő művészei voltak, alkotásaik nem tekinthetők alkal-
mazott irodalomnak. Súlyosan félreértjük az írástudó felelősségét, ha politikai
rokonszenv alapján becsülünk egy művészt.

Más alkalommal kifejtettem, hogy az író szerepköre, sőt az irodalom mibenléte
is lényegesen változott az idők folyamán, s a huszadik századra a költő felelőssége
jelentékeny mértékben szűkült: lemondott arról, hogy fölvilágosító legyen, hitre
neveljen, sőt arról is, hogy művészként politikai szerepre vállalkozzék.¹⁵ Flaubert,
Fontane vagy Henry James, Mallarmé, Rilke vagy Wallace Stevens, Kleist, Jarry
vagy Beckett azt a meggyőződést vallotta, hogy az államnak nincs beleszólása a
művészetbe s a szellemi embernek távol kell tartania magát a hatalomtól. A
tizenkilencedik század második fele óta jelentős alkotók hosszú sora vallotta azt a
meggyőződést, hogy az igazi művész közömbös a társadalmi étellel szemben, nem
érdeklődhet az üzlet világa iránt, és gyanakvással kell viseltetnie a technikai ha-
ladásba vetett derülátó hittel szemben, mert a természettudományos, sőt a tör-
téneti létforma is alapvetően különbözik az alkotásétól. Nietzsche a teremtésben
kereste a transzcendenciát, a huszadik század egyik nagy költője pedig így fogal-
mazott: „Ami él, az valami más, mint ami gondolkodik.”¹⁶ Aki szellemi értékek
létrehozására törekszik, ne próbálkozzék gyakorlati cselekvéssel.

Noha az elmondottak természetesen csakis a művészre vonatkoznak, a kultúra
munkásánál sem fogadható el az írástudó felelősségének Benda által adott meg-
határozása. A szabadelvűség (liberalizmus) hagyományát ugyan a fölvilágosodás
alakította ki, a romantika azonban lényegesen módosította ezt az örökséget, és a
huszadik században lehetetlen figyelmen kívül hagyni ezt az irányváltást. Ilyesféle
következtetést vont le az osztrák Hayek, amikor az egyéni szabadság eszmé-
nyének képviselőjeként határozta meg az írástudó felelősségét: „az egyéni szabad-
ság követelménye főként arra a fölismerésre vezethető vissza, hogy egyikünk sem
ismerheti azoknak a tényezőknek jelentős részét, amelyekről céljaink elérése és
jólétünk függ.”¹⁷ Noha e megfogalmazás kétségtelenül tükrözi a legutóbbi száz

évnék olyan tapasztalatait, amelyeket a romantikus szabadelvűség szószólói nem láthattak előre, jellemző, hogy már Széchenyi István gróf is az egyéni szabadság védelmével azonosította az írástudók föladatát, amikor így érvelt: „Az Isten igen nagy! Számítalan út vezérel hozzá, s csak egyedül Ő látja keresztül belsők tisztá vagy tisztátlan létét. Mi olly gyarlók, olly igen homályban látók s botorkázók, egymáshoz türedelemnél józanabbat nem gyakorolhatunk; mert csak utóbb válik el, kinek volt több igaza, s ha van kárhozatra méltó bűn, ítéletem szerint nincs nagyobb a türedelemtlenségénél”.¹⁸

Aligha meglepő a két nyilatkozat nyelvének különbsége, hiszen a korábbiiban még viszonyítási pontként szerepel a transzcendenciának az a formája, melynek érvényességét Nietzsche kétségessé tette. Sokkal inkább figyelemre méltó a hasonlóság: mindkét szerző a jövő kiszámíthatatlanságával indokolja a kételkedést s a türelmet, amelyet minden egyéni véleménnyel szemben kötelezőnek nyilvánít. E két jellegzetesség egyazon hagyomány szerint az írástudó felelősségének meghatározója. Hayek így jellemzi ezt az örökséget: „Ami itt a liberálist a konzervatívától megkülönbözteti, az nem egyéb, mint hogy az előbbi még akkor sem te kinti magát feljogosítottnak arra, hogy saját meggyőződését másokra kényszerítse, ha mélyen hisz a helyességében”.¹⁹ Mindkét szerző, akire hivatkoztam, közép-európai. Föltehető a kérdés, különleges-e az írástudó felelőssége Közép-Európában. Ez a hiedelem eléggé széles körben elterjedt ahhoz, hogy mérlegelés tárgyává tegyük.

Mindenekelőtt arra emlékeztetnék, hogy Közép-Európa fogalma jelentékeny mértékben változott az idők folyamán. Talán még azt az állítást is megkockáztatnám, hogy főként válságos időszakokban került a figyelem középpontjába. Az 1848-as forradalom leveretését követően Kemény Zsigmond írt arról — elsősorban a *Még egy szó a forradalom után* címmel 1851-ben megjelent röpiratában —, hogy a német és orosz terjeszkedés megállítása érdekében e két nép hazája között élők csakis egyetlen államba tömörülve próbálhatnak ellenállni. 1915 októberében jelent meg Friedrich Naumann *Mittleuropa* című könyve, mely csakhamar százezer példányban fogyott el, a következő évben magyarul is hozzáférhetővé vált, és a legszélesebb körben nagy figyelmet keltett. A szakirodalomból ismert, kik fogadták egyetértéssel és kik nem a magyar közélet szereplői közül.²⁰ Ami meglehetősen elsikkad az ideológiai, sőt politikai szempontokhoz igazított értelmezésekben, az egyrészt annak elismerése, hogy máig érvényesül annak a meghatározásnak a hatása, melyet a Reichstag egykori tagja adott Közép-Európáról, másfelől annak határozott leszögezése, mennyire megosztotta a könyv a közvéleményt. Tisza István, Rákosi Jenő, Hegedűs Lóránt és Ady Endre egy véleményen volt, amikor elutasította a Szudéta-vidéki papcsaládban nevelkedett, rendkívül tájékozott, Max Weber eszméihez kapcsolódó s a magyarok sorsával rokonszenvező szabadelvű szerzőnek azt a véleményét, hogy a Kárpát-medence önállósága csakis a német nyelvű területeket is magában foglaló Közép-Európa létrehozásával őrizhető meg, amely azután fokozatosan megteremtődő egységes Európa részévé válhat. Hegedűs Lóránt évtizedekkel később, 1940-ben — jellemző módon a *Nyugat* kiadásában — megjelent *Ady és Tisza* című könyvében nem teljesen alaptalanul állította, hogy a huszadik század elejének e két nagy hatású szereplője

1915 körül hasonlóan vélekedett Közép-Európáról. A másik oldalon állt a többség. Naumann tervét nemcsak Apponyi Albert gróf helyeselte, de a zsidó származású nagytőkések is — Chorin Ferenctől Kornfeld Móricig és Szerényi Józsefig —, sőt a városi lakosság módosabb rétegéhez tartozó Ignótus, a polgári radikális Jászi Oszkár és a szocialista Szabó Ervin is. A kétféle felfogás vitáját lehetetlen haladó és maradi, bal- és jobboldali vagy akár liberális és konzervatív nézetek közforgalomban levő kettőssége jegyében értelmezni, helyesebb talán azt megállapítanunk, hogy Naumann könyve Közép-Európa kétféle meghatározására készítette a magyar közírókat. Tisza s Ady közelebb állt ahhoz, hogy fönntartsa a folytonosságot a Kemény Zsigmond fémjelezte hagyománnyal, amikor szükségesnek tartotta a német birodalommal szemben tanúsított ellenállást, Jászi és Ignótus viszont a nyugati világhoz, sőt a németekhez közeledésben látta a magyar írástudó felelősségét. Amikor 1916. május 16-án a *Nyugat* közölte Ady támadását Naumann felfogása ellen, *Ellenségekkel egy szándékban* címmel, a folyóirat egyik szerkesztője, Ignótus szükségesnek érezte, hogy jegyzetben juttassa kifejezésre rosszállását, a következő módon: „Én szívesen osztanám Ady félelmét, ha még jobban attól nem félnék, amire ő, úgy érzem, nem vet elég ügyet, hogy a mai Bizánc: Moszkva.”

Adynak Közép-Európára vonatkozó álláspontját általában a világháború előtt, *Az Illés szekerén* című kötetben 1908-ban megjelent *Magyar jakobinus dalának* ismert soraival szokás szemléltetni:

*„Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz
Végül egy erős akarat?
Hiszen magyar, oláh, szláv bánat
Mindigre egy bánat marad.*

*Hiszen gyalázatunk, keservünk
Már ezer év óta rokon.
Mért nem találkozunk süvöltve
Az eszme-barrikádokon?*

*Dunának, Olnak egy a hangja,
Morajos, halk, halotti hang.
Árpád hazájában jaj annak,
Aki nem úr és nem bitang.*

*Mikor fogunk már összefogni?
Mikor mondunk már egy nagyot
Mi, elnyomottak, összetörték,
Magyarok és nem-magyarok?”*

Talán nem árt arra emlékeztetni, hogy Adynak és Jászinak is változtak a nézetei, és nehéz volna bármelyik véleményüket véglegesnek tekinteni. Úgy is fogalmazhatók, ha arra a kérdésre keressük a választ, mi is az írástudók felelőssége Közép-Európában, nagyon különféle örökségekhez lehet kapcsolódni, mert a szóban forgó térséget többféleképpen határozták meg a múltban. Ha figyelmesen olvassuk Naumann könyvét, akkor kiviláglik, hogy ő nem létezőnek,

de megteremtendőnek vélte Közép-Európát, elsősorban azért, mert Németországot túlzottan kicsinek ítélte ahhoz, hogy életképes lehessen a jövőben. Kemény Zsigmondhoz hasonlóan ő is azt állította, hogy Európa három térségből tevődik össze, csak hogy Nyugat-Európa keleti határát másutt húzta meg, amidőn úgy érvelt, hogy egységbe kell tömörülnie annak, „ami a Visztulától a Vogézekig, Galíciától a Bodeni tóig terjed”,²¹ mert a jövőben kizárólag nagyobb gazdasági egységek túlélése lehetséges. Csakis találgatni lehet, vajon mennyire tulajdonítható a *Mitteleuropa* sikerének, hogy az első világháború után némelyek a Rajna vonalától számították Nyugat-Európát. Példaként Márai Sándort említhetem, az *Egy polgár vallomásai* második kötetének elejét, amely a Belgiumba érkezésről úgy ad számot, hogy a vonat „túlhaladt azon a határon, melynek 'Közép-Európa' a neve, amelynek emberi, fajtai, műveltségi sugárkörében születtünk és nevelkedtünk, amely szervesen összetartozik s egybefolyik a másik Európával s mégis olyan titokzatosan más, hogy a Rotschildok annak idején gondolkodtak: érdemes-e egyáltalán vasutat építeni bele?...”²²

Naumann könyvének egyik előfőltevése, hogy Közép-Európa idő függvénye, sőt még az is elképzelhető, hogy e megjelölés inkább utal ábrándra, mint létezőre. A Habsburg Monarchiát önmagában fönnttarthatatlannak vélte — márpedig sok szerzőnél azóta is lényegében ennek az államnak a területe minősül Közép-Európának. Mészöly Miklós történeteire éppúgy lehet hivatkozni, mint Hrabal műveire — ez utóbbi egyik hőse például azt állítja, hogy „Kelet-Európa nem a Porici-kapunál kezdődik, hanem odébb, ahol a régi, monarchiabeli empire állomásoknak vége szakad, valahol Galíciában, ahová még eljutott a görög tünpanon”.²³ Kunderát lényegében véve ugyanennek az államalakulatnak a nyoma, emléke készítette arra, hogy franciaországi száműzetésében felelősségre vonja a Nyugatot egy sokszínű kultúra elsüllyedéséért, tehát értékítélet alapján különítette el egymástól a földrész középső és keleti felét.²⁴ A Varsói Szerződés megszűnése után némely írók arra a következtetésre jutottak, hogy e múltba vetített Közép-Európa nem helyreállítható. Esterházy Péter például a következő följegyzést vetette papírjára 1990 májusában: „(Ha nem mondják tovább, megsúgom: Közép-Európa nincs, nem is volt. Az egész Kundera találta ki, mert olyan szomorú volt ott a messzi Párizsban, és tudta, hiába menne vissza Prágába, az is messzi lesz...)”²⁵

Majd nyolc évtizeddel megjelenése után Naumann könyve különösen időszerű. Valóban létezett Közép-Európaként talán csakis a Habsburg Monarchia fogadható el. Lehet ennek örökségét érvénytelennek tekinteni, ám akkor helyesebb csakis Kelet-Európáról beszélni. Ha jól tudom, Bibó mindig ezt a kifejezést használta, óhatatlanul is azt sejtette, hogy a Kárpát-medence s környéke kelet felé nyitott. A Varsói Szerződés azután végérvényesen ebbe az irányba tolt el a térséget. 1979-ben Bojtár Endre két évszázados folyamat beteljesüléseként jellemezte ezt az állapotot,²⁶ tíz évvel később Hankiss Elemér pedig már ezt tekintette kiindulópontnak, amidőn a változások irányait próbálta az eseményekkel szinte versenyt futva leírni.²⁷ A Kelet-Közép-Európa kifejezés — ha nem tévedek — különösen a Varsói Szerződés történetének későbbi időszakában terjedt el, azt a látszatot keltve, hogy a kisebb szocialista országok nem függnek teljes mértékben a Szovjetuniótól. Aliq ia szerencsés továbbra is ragaszkodnunk hozzá, mert hiányzik az összefüggés,

mely egyértelműsíthetővé tenné — aligha lehet például bizonyosan tudni, hol is képzelendők el Közép-Európa más részei. Európa háromfelé osztása esetén viszont megkerülhetetlen a kérdés, a földrész nyugati vagy keleti részéhez közeledjék-e a középső térség. Többeknél — így Kiss Gy. Csabának abban az értekezésében, melyet a *Bibó Emlékkönyv*be írt²⁸ — az elnevezés következetlen használata azt a feszültséget juttatta kifejezésre, mely a Prágában, Pozsonyban, Zágrábban, Bukarestben, Varsóban vagy Budapesten élők vágyai és tényleges helyzete között fönnállt, Antoni Z. Kaminski lengyel szociológus pedig azzal indokolta a kettős összetétel használatát, hogy a szóban forgó területet a nyugatiak Kelet-, míg maguk az ittélők Közép-Európának tekintik.²⁹

Bármelyiket is fogadjuk el a különféle értelmezések közül, tulajdonképpen Naumann felfogását igazoljuk, aki szerint Közép-Európa olyannyira sebezhető, hogy választania kell, melyik irányban tájékozódik, és amennyiben a nyugati világhoz akar közelebb kerülni, nem ugorhatja át a vele szomszédos német nyelvterületet. Magyarországon például hiába vezettek be egyes egyetemeken az észak-amerikaihoz hasonló elveket, intézményrendszerünket még mindig erős szálak fűzik a némethez és alapvető különbségek választják el az amerikai, angol vagy francia oktatás és kultúra intézményeitől.

Különbözik-e a legkisebb földrész középső részén élő írástudó felelőssége másutt ténykedő pályatársától? Nem rejlik-e az efféle eltérés föltételezésében némi vidékiesség, pontosabban az a hiedelem, hogy a nyugati világ az egyetlen lehetséges viszonyítási pont? A huszadik század végén már aligha hasonlítható a világtörténelem egyetlen dallamhoz. Nemcsak a nacionalizmus, de az a szemlélet is bírálható, melynek hívei Európát s Észak-Amerikát tekintik irányadónak.

Természetesen lehet arra hivatkozni, hogy Közép-Európa sajátossága a soknyelvűség, de magyar szempontból ezt aligha elégséges megállapítani. Bármennyire is közös a Kárpát-medence környékén élő népek sorsa, különleges az ott beszélt nem indoeurópai nyelv helyzete. Való igaz, hogy nincs lefordíthatatlan szöveg, ám az idegen nyelvre átültetésnek mégis különböző fokozatai léteznek. Eminescu költeményeit könnyebb valamely újlatin nyelvre lefordítani, mint Arany Jánosnak valamelyik művét. A fordíthatóság változó mértékével is magyarázható, hogy a magyar nyelvű kultúra nemzetközileg kevésbé ismert a csehnél vagy a szerbnél. Nem egészen lehet véletlen, hogy az említett három nyelv irodalma közül a magyarnak nincs Nobel-díjjal jutalmazott képviselője. Kosztolányi Dezső hihetőleg jelentősebb életművet hozott létre, mint Ödön von Horváth, a *Geschichten aus dem Wiener Wald* mégis sokkal szélesebb körben ismert, mint a *Pacsirta* vagy az *Aranysárkány*. Lukács György munkássága nem csak azért ismert világszerte, mert jelentős műveket is írt és a marxizmus iránt érdeklődők ösztönzést meríthetnek némely könyveiből, hanem azért is, mert könyvei jelentős részét németül írta. Bartók is jól érzékelte a magyar nyelv viszonylagos elszigeteltségéből származó hátrányt, mert 1916 után nem írt saját dalt magyar nyelvű szövegre. Lemezfölvételek hosszú sora igazolhatja, hogy mindazok a nem magyar énekesek, akik kísérletet tettek *A kékszakállú herceg várának* előadására, legalábbis részben kudarcot vallottak.

Végső következtetésként azt a föltevést kockáztatnám meg, hogy a nyelvi elszigeteltség miatt a magyarok számára különösen nagy veszélyt jelentő hely- s időbeli vidékiesség a környező népek szempontjából is kerülendő, mert gátolja a kölcsönös megértést.

„A provincializmus szerintem nem más, mint a kizárólag önmagunkra figyelés” — mondja Esterházy³⁰ Ezra Pound a következő két összetevőre vezette vissza a vidékiességet:

„(a) Az ember faluján, egyházközségén vagy nemzetén kívül élő emberek viselkedésmódjának, szokásainak és természetének nem ismerete.

(b) Vágy arra, hogy másokra egyformaságot kényszerítsünk.”³¹

Valószínű, hogy az így meghatározott vidékiesség elkerülésében rejlik a közép-európai írástudó legnagyobb felelőssége. Nehéz föladat ez, hiszen egyszerre több-irányú figyelmet igényel és mind jobban sürgeti a környező s a legfontosabb nyugati népek nyelvének elsajátítását, sőt távolabbi földrészek kultúrájának alaposabb megismerését. Ennek a célnak eléréséhez szükséges volna, hogy Közép-Európa összes országában s minél több iskolában tanítsák a térség többi népének nyelvét. Növelni kellene a kétnyelvűek számát, mert másként aligha képzelhető el a különböző nemzetiségűek közeledése, hiszen a kölcsönös megértés nemcsak elszánástól, de a másik fél kultúrájának tárgyyszerű ismeretétől is függ.

Ha az írástudó művész és nem Kelet-, de Nyugat-Európához akar közeledni, akkor hártson el minden olyan felelősséget, amely a nyugati világban már a múlté. Lehetőleg tartsa távol magát a közélettől, mert a nyugati világban a költészet — nem versírás, hanem Dichtung értelemben — már nem fölvilágosítás, nem is hitre nevelés. A művész jövődömondó szerepköre a huszadik századra már csak Kelet-Európában maradt fenn, és amennyiben a közép-európai művész nem ezt a példát akarja követni, akkor anyagának minél teljesebb megmunkálására kell összpontosítania figyelmét és ügyelnie kell arra, hogy ne közéleti cikkekbe írja szét magát. Nemcsak Joyce, de a *Duinoi elégiák*, a *Tulajdonságok nélküli ember* s a *Halálfüga* prágai, klagenfurti illetve czernowitzi születésű szerzője sem foglalkozott olyan tárca jellegű alkalmi cikkek, glosszák, szösszenetek vagy „kis színesek” gyártásával, amelyek időszerűsége rövid és viszonylag kis helyre korlátozott.

Ha pedig a kultúra munkása az írástudó, akkor egyrészt mutasson példát arra, miként tanúsíthat a többség a legnagyobb türelmet minden kisebbséggel szemben, másfelől tegye a lehető legtöbbet azért, hogy a környezetében élők látóköre minél tágabb legyen — térben éppúgy, mint időben. Nem elég sürgetni a csatlakozást az Európai Közösséghez, mert e vágy nem mindig találkozik tárgyyszerű ismeretekkel. Németországot leszámítva meglehetősen csökkent a nyugati érdeklődés a volt kommunista államok iránt, ez utóbbiakban pedig sokszor hamis ábrándokat fűznek az Európai Unióhoz. Tudatosítani kellene, hogy e nemzetközösségnek is vannak súlyos belső nehézségei, amelyeket aligha akar szaporítani, és az sem célszerű felednünk, hogy akár káprázat, akár valóság ez az európai haza, esetleges csatlakozásunk idején már nem lesz azonos a jelenlegivel. Súlyosbítja a helyzet nehézségét, hogy a huszadik század végén már nemcsak Nyugat-Európához, de a világ több más részéhez képest is elmaradottnak kell tekintenünk magunkat, tehát

egyéb okok mellett ez is indokolja, hogy a közép-európai írástudónak az Európa-központú gondolkozásmódon is túl kell lépnie. Más szokásrendszerek megismertetésével a kultúrák viszonylagosságáról kell meggyőznie a saját közösségét, mert így tudja leginkább előmozdítani annak a nyelvileg rendkívül megosztott térségnek a fölemelkedését, melyet csakis akkor érdemes a jövőben Közép-Európának nevezni, ha meg tudja szüntetni belső ellentéteit és fel tudja számolni a kisebbségi érzéseit.

JEGYZETEK

1. Eredetileg előadásként hangzott el az azonos című szekszárdi ülészakon, 1994. szeptember 16-án
2. „J'appellerai les clercs, en désignant sous ce nom ceux dont l'activité, par essence, ne poursuit pas de fins pratiques, mais qui, demandant leur joie à l'exercice de l'art ou de la science ou de la spéculation métaphysique, bref à la possession d'un bien non temporel, disent en quelque manière: 'Mon royaume n'est pas de ce monde.'” Julien Benda, *La trahison des clercs*. Paris: Bernard Grasset, 1927, 54.
3. Babits Mihály, *Az írástudók árulása*. In: Esszék, tanulmányok. Budapest: Szépirodalmi, 1978, II. kötet 231.
4. „Le elerc nationalist est essentiellement une invention allemande.” Benda, im., 71.
5. Benda, im., 154.
6. Benda, im., 216.
7. Benda, im., 89.
8. Benda, im., 160.
9. „I will not serve that in which I no longer believe, whether it call itself my home, my fatherland, or my church: and I will try to express myself in some mode of life or art as freely as I can and as wholly as I can, using for my defence the only arms I allow myself to use — silence, exile, and cunning.” James Joyce. *The Portrait of the Artist as a Young Man*. London: Heinemann, 1964. 229.
10. James Joyce, *Ulysses*. London: The Bodley Head, 1966. 748.
11. Kulcsár Szabó Ernő, *Az új kritika dilemmái: Az irodalomértés helyzete a századvégen*. Budapest: Balassi Kiadó, 1994, 130-131.
12. *Kosztolányi nyelvészlelete*. Alföld 45/8 (1994 augusztus) 46-59.
13. „Il est claire que la tradition et le progres sont deux grands ennemis du genre humain.” Paul Valéry. *Regards sur le monde actuel* (1931). Paris: Stock, 1945. 174.
14. „Now, for the poet, he nothing affirms, and therefore never lieth.” Karl Beckson, ed., *Great Theories in Literary Criticism*. New York: The Noonday Press, 1963. 148.
15. *Szerepjátás és költészet: összhang vagy ellentmondás?* Irodalomtörténet 73 (1992), 715-728.
16. „Das was lebt, ist etwas anderes als das, was denkt.” Gottfried Benn, *Doppelleben*. In: *Gesammelte Werke in acht Bänden*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1975. Band 8. 1994.
17. „the case for individual freedom rests chiefly on the recognition of the inevitable ignorance of all of us concerning a great many of the factors on which the achievement of our ends and welfare depends.” Friedrich A. Hayek, *The Constitution of Liberty* (1960). Chicago: The University of Chicago Press, 1978, 29.
18. Gróf Széchenyi István, *Világ vagy is felvilágosító töredékek némi hiba s előítélet eligazítására*. Pest: Landerer, 1831. 54-55.
19. „What distinguishes the liberal from the conservative here is that, however profound his own spiritual beliefs, he will never regard himself as entitled to impose them on others”. Hayek, im., 407.
20. Irinyi Károly, *A Naumann-féle „Mitteleuropa”-tervezet és a magyar közgondolkodás*. Budapest Akadémiai Kiadó, 1963; Király István, *Intés az őrzőköz: Ady Endre költészete a világháború éveiben 1914-1918*. Budapest: Szépirodalmi, 1982. I. kötet, 283-294; Hanák Péter, *Jászi Oszkár dunai patriottizmus*. Budapest: Magvető, 1985, 61-65.
21. „was zwischen Weichsel und Vogesen liegt, was zwischen Galizien und Bodensee lagert”.

- Friedrich Naumann, *Mitteleuropa*. Berlin: Georg Reimer, 1915. 3.
22. Márai Sándor, *Egy polgár vallomásai*. Harmadik kiadás. II. kötet 17.
23. Bohumil Hrabal, *Gyöngéd barbárok*. Ford. Varga György. Budapest: Európa, 1985. 25.
24. Milan Kundera, *Cette Europe qui nous manque*. Nouvel Observateur, 6 juillet 1984, 63-66; *Olga Carlisle talks to Milan Kundera*. Literary Review, September 1985, 18-21.
25. Esterházy Péter, *A balacska csodálatos élete*. Budapest: Pannon Könyvkiadó, 1991, 195.
26. Bojtár Endre, *Kelet-Európa vagy Közép-Európa?* Budapest: Századvég, 1993, 7-33.
27. Hankiss Elemér, *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
28. Kiss Gy. Csaba, *Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek*: Esszék, tanulmányok és cikkek. Budapest: Pesti Szalon Könyvkiadó, 1993, 23-33.
29. Antoni Z. Kaminski, *An Institutional Theory of Communist Regimes: Design, Function, and Breakdown*. San Francisco: ICS Press, 1992, 269-281.
30. Esterházy Péter, *Az elefántcsonttoronyból*. Budapest: Magvető, 1991, 75.
31. „(a) An ignorance of the manners, customs and nature of people living outside one's own village, parish, or nation. (b) A desire to coerce others into uniformity.” Ezra Pound, *Provincialism the Enemy*. In: Selected Prose 1909-1965. London: Faber and Faber, 1973, 159.

IMRE LÁSZLÓ

Tűnődés a műfajokon

KÖZELÍTÉSEK A MÚLT SZÁZADI JELENSÉGEK FELŐL

Amikor Fowler a műfajok szinkron és diakron leírásának problémájához ér kitűnő könyvében, Saussure nevezetes analógiáját idézi.¹ Ahogy a sakkban minden egyes lépés módosítja az állást, s minden pozíció csak a megelőző lépések ismeretében értelmezhető, ugyanúgy a nyelv szinkron állapotát is az előzmények magyarázzák. Ennek megfelelően az irodalom egy adott pillanatában fennálló műfaji rendszer is történeti képződmény, s tisztán szinkron vizsgálattal megközelíthetetlen. Ebből következően egy adott irodalmi korszak műfaji hierarchiájának, a műfajok funkciójának, munkamegosztásának, illetve e rendszer történetének analizálása a leglényegesebb fejlődéstörténeti dilemmákat érinti.

Igaz, a műfaji megközelítést manapság sokan gáncsolják, elsősorban abból kiindulva, hogy a XX. században, s különösen annak második felében a műfaji kategóriák érvényessége csökkent, s egy általánosnak mondható diszkontinuitási folyamat keretében az újabb írók számára nem igazán fontosak a műfajok. Tagadhatatlan, hogy a mai író szívesen kombinálja a műfajokat, lépi át a tradicionális határokat, teremt új műfaji variánsokat. Ámde ahhoz, hogy kombináljon, a műfajokat, hogy határokat lépjen át, a tradíciót, hogy új variánsokat teremtsen, a régieket nagyon is ismernie kell. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a posztmodern irodalomban a formák olyasfajta proliferációja figyelhető meg, amelynek tempóját nem követhette az elmélet. Azaz: a hagyományos műfaji kategóriák egy része valóban irrelevánssá válik.

Viszont az utóbbi évtizedek nagy tekintélyű teoretikusai (Wellektől Ihab Hassanig) sem tagadják a műfaj releváns voltát a XX. századot megelőző korszakra vonatkoztatva. S valóban: a műfaji normák sugallatai évezredekön keresztül járul-